

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2022

LXIV. ÉVFOLYAM

2.

SZÁM

Tringli István

A magyar szokásjog és a protestáns természetjog magyarul

Kádár Zsófia

Egyháziak a magyar országgyűlések alsótábláján, 1608–1688

A paraszti világ tükröződései (18–20. század)

Horváth Gergely Krisztián, Tompa László, Csikós Gábor,
Petrás Éva és Gárdonyi Máté tanulmányai

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztője
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2022-es évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXIV. évfolyam, 2022. 2. szám

TANULMÁNYOK

- Tringli István** A magyar szokásjog és a protestáns természetjog magyarul 173
- Kádár Zsófia** Egyháziak a magyar országgyűlések alsótábláján, 1608–1688 203
- ### A PARASZTI VILÁG TÜKRÖZŐDÉSEI
- Horváth Gergely Krisztián** A magyarországi jobbágyszabadság végrehajtása és történelmi percepciói 251
- Tompa László** Törpebirtokostól az óriás uradalomig. A szerződéses jobbágyság Veszprém, Sopron, Borsod és Bihar vármegyékben 269
- Csikós Gábor** „... mennél több bolondot kell termelni az államnak”. A társadalom alakíthatóságának élettani határai, 1952 295
- Petrás Éva** A szociális kérdés alakváltozatai. Czettler Jenő mezőgazdasági szociálpolitikai koncepciója 315
- Gárdonyi Máté** „A vidék a mi terünk”. Egyházpolitikai harc, katolikus társadalomszervezés és a vidék problémái a 19. század végének Magyarországon 327

„... MENNÉL TÖBB BOLONDOT KELL TERMELNI AZ ÁLLAMNAK” A társadalom alakíthatóságának élettani határai, 1952

CSIKÓS GÁBOR

”... MORE FOOLS HAVE TO BE PRODUCED FOR THE STATE”

The Physiological Limits of Stalinist Social Engineering, 1952

This study examines the psychological effects of Stalinist social engineering in Hungary in the early 1950s through the memoirs of a former warden and the patient files of the National Institute of Psychiatry and Neurology. The life stories reveal pathogenic factors such as overwork, identity rupture, abrupt social mobility, and the politicization of everyday life. The experiences of psychiatric patients as a minority also provide insight into the conflicts of the majority within society. An important finding of the study is that not only did the obvious victims show symptoms of mental illness, but even the most privileged leaders found that Soviet voluntarism encountered not only economic obstacles or even social resistance but also a more elementary limitation: the limits of their own physical and mental capacity.

Keywords: Stalinism, social transformation, history from-below, psychiatry

---

„Az elmebajban nem valami újat és ismeretlent fedezünk fel, hanem saját lényünk alapját, azoknak az életproblémáknak a szülőanyját, amelyeken mindannyian munkálkodunk.”¹

(*Carl Gustav Jung* [1908.])

„A II. osztályon igen sok sztahanovista van, akik a túlfeszített munkától ideg-összeroppanást kapnak. Csendesebb és nyugodtabb perceikben Rákosit és Sztálint vádolják, hogy azok tették őket tönkre a nagy munkahajzával. Gátlás nélkül beszélnek arról, hogy az oroszok kizsákmányolják az országot. Nem jó, azt mondják, hogy egy kis ország egy rablóbanda kezébe kerül. Az egyik osztályon fekszik egy beteg, aki az ideológiai tanfolyamok következtében roppant össze”²

Csikós Gábor, tudományos munkatárs, BTK – NEB Vidéktörténeti Témacsoport. A tanulmány az MTA–BTK „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport munkája keretében készült.

- 1 Jung Carl Gustav: A pszichózis tartalma. In: uő: *Az elmebetegségek pszichogenezise*. [Ford. Ferentzi Eszter.] Bp., 2015. 180.
- 2 A betegek viselkedése a budapesti Lipótmező Elmegyógyintézetben. 1952. október 11. Szabad Európa Rádió iratai/Szabad Európa Rádió Kutatóintézet. Általános iratok. Nyílt Társadalom Archívum. Közép-európai Egyetem [Central European University, Bp.] (= HU OSA) 300-1-2-26501. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:1c936af6-0849-401e-86be-7984d9c9382d>. A letöltés ideje: 2021. december 6.)

– számolt be a Szabad Európa Rádiónak lipótmezei tapasztalatairól az a férfi, aki 1952 májusában a Népjóléti Minisztériumnál jelentkezett azzal, hogy ápolóként kívánna dolgozni. Mivel nem volt párttag, az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetbe irányították, ahol „nem veszik szigorúan a párttagság kérdését”. Valóban: az intézeti párttitkár személyes meghallgatás nélkül javasolta a felvételét, mert mint kiderült, a helyettesítést a „nehéz és veszélyes munkában” sürgősen meg kellett szervezni. Közvetlen felettesének első kérdése ugyan a párttagságát firtatta, de végül abban maradtak, hogy

„... nem baj, ha nem is párttag, csak a munkáját végezze el rendesen, mert itt mindeki azzal tölti az idejét, hogy a Szabad Népet olvassa, és kibújnak a munka alól. Közölte vele egyben a szolgálatra való következő utasításokat: A rendes szolgálati idő reggel 7-től este 6-ig, de mivel az intézet versenyben áll a többi kórházakkal, már fél hétre jelenjen meg a szolgálati helyen. Majd humorosan jegyezte meg a főápoló: Termelési versenyben vagyunk, mennél több bolondot kell termelni az államnak.”³

A segédápoló elbeszélése, kellő forráskritikával, különleges forrása a korai ötvenes éveknek. A közlőnek minden oka megvolt arra, hogy ellenszenvvel beszéljen a magyarországi állapotokról, tekintve hogy pályáját megtörte az 1945-öt követő időszak. A jogi doktorátussal rendelkező, nagyenyedi származású férfi állami alkalmazásban állt, amikor 1945 márciusában szovjet fogságba esett, ahonnan csak 1945 szeptemberében szabadult. Rövid életrajza szerint két hónapra ismét állami alkalmazott lett, de aztán elbocsátották, és mint kórházi kisegítő kereste kenyerét Hajdúszoboszlón. 1950-ben segédmunkás, majd pedig hordár volt a Nyugati pályaudvaron. Ötvenéves volt, mikor ápolónak jelentkezett a Népjóléti Minisztériumba.⁴

Beszámolója képezi jelen írás keretét, különösen annak a bevezetőben említett része. A tanulmány fő kérdése, hogy miként csapódott le a sztálinista voluntarizmus a társadalom tagjaiban, különösen azokban, akik a propaganda ígérete szerint a rendszer kedvezményezettjei közé kerültek. Nem szándékom intézménytörténetet írni: Lipótmezőt olyan tényezőként fogom fel, amelynek dokumentációja tájékoztat egy kisebbség, a pszichiátriai betegek megéléséről, és ezek segítségével az egészséges, többségi társadalom története is közvetíthető. Bár a kórtörténetek betegségfókuszúak, a nagyobb társadalom mint betegséget és élettörténetet értelmező keret mindvégig jelen van.

³ Egy személy felvétele ápolóként Budapesten, a lipótmezei Elmegyógyintézetbe. 1952. október 6. HU OSA 300-1-2-26220. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:eee9e90b-84dc-487f-9ed1-c43102d534fe>. A letöltés ideje: 2021. december 4.)

⁴ Állami Elmegyógyintézet, Budapest – Lipótmező. 1952. október 6. HU OSA 300-1-2-26218. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:dcadfeb4-d7dd-42da-b2b6-06ae4f1f0e49>. A letöltés ideje: 2021. október 24.)

Szakirodalmi háttér és vidéki vetületek

Az ötvenes évek társadalomtörténete szinte kínálja, hogy pszichiátriai forrásbázison keresztül vizsgáljuk, utalhatunk itt például a köztörténet által használt pszichiátriai metaforákra. Berend T. Iván mérlegelésében közel egymillió ember státusának „korábban elképzelhetetlen emelkedését”, másfél millió deklasszálódását és azt helyezte a serpenyőkbe, hogy a lakosság negyedét „valamiféle sérelem” érte. A korszak jellemzésére használt szófordulatai – köztudathasadás, túlfeszítettség, indokolatlan bizalmatlanság, megerőszkoló átalakítás – óhatatlan élettani áthallásokat is tartalmaznak.⁵ De példaként hozható Benedek István *Aranyketrec*-ének skizofrén betege is, aki attól félt, hogy a pártközpont megfigyelteti, és hogy a János Kórházban nemzetközi kémszervezet működik. Egy másik betege arról beszélt, hogy moszkvaiak mérgezés útján akarják kommunistának beszervezni. Bérlő bácsi pedig úgy nyilatkozott, hogy „Magyarországon csak két igazi kommunista van: Rákosi és ő”, és írta is neki rendületlenül a feljelentéseket reakcióokról, feketézőről, köztük saját rokonairól. Vajon ezek a sorsok nem tükrözik-e némiképp a kor általános hangulatát is?⁶

Hogy ez nem csak olvasói konstrukció, bizonyítja, hogy ezekben az években a pszichiátriai szakterület az osztársadalmi érdeklődés középpontjába került. Egy volt simasági ápoló elbeszélése szerint:

„Dr. Sántha Kálmán egyetemi tanár, agysebész [...] 1950-ben tette híres nyilatkozatát informátorunk szerint, melyben kifejtette a debreceni orvostanhallgatóknak nézeteit a munkaversenyek, a sztahanovizmus, a túlhajtott munka veszélyességéről. [...] Nyilatkozatának eredménye volt, hogy a legrövidebb időn belül felmentették tanszékeinek vezetése alól, s elhelyezték Balassagyarmatra, hogy veszélyes nézeteinek nyilvános terjesztésére ne legyen alkalma. [...] Felszólították, [...] hogy vonja vissza híres debreceni nyilatkozatát, de legalábbis helyettesítse, mire Sántha azzal válaszolt: De uraim, én doktor Sántha Kálmán vagyok.”⁷

Az eset koncepciój jellegét és a politikai háttérmechanizmusokat Huszár Tibor monográfiájában dolgozta fel. Sántha ügyének akadémiai tárgyalásakor a Lipótmezőről két orvos is tanúságot tett a rendszer és az ideológia mellett. Az intézetvezető Gimesné dr. Hajdú Lili⁸ és Stief Sándor bizonygatta, hogy tapasztalataik alapján „sem semmiféle túlmunka, sem

⁵ Berend T. Iván: Az 1950-es évek a történelemszemléletben és a köztudatban. In: *Történelem és közgondolkodás*. Szerk. Vass Henrik. Bp., 1982. 179–189.

⁶ Benedek István: *Aranyketrec. Egy elmeosztály élete*. Bp., 1983. 117., 282., 296–297.

⁷ A Simaság – Intapuszta kísérleti elmeógyógyintézet. 1956. május 11. HU OSA 300-1-2-70948. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:005af2b5-c72d-435a-a7ab-ffa6d9874237>. A letöltés ideje: 2021. december 6.)

⁸ Belső konfliktusainak szemszögéből megírt életrajzára lásd Borgos Anna: Elhárító mechanizmusok. Pszichoanalízis és ideológia találkozásai Hajdu Lilly életútjának tükrében. *Thalassa. Pszichoanalízis, társadalom, kultúra* 20 (2009) 9. sz. 21–46.

a sztahanovizmus ideges elmébántalmat nem okozhat”.⁹ Érdemes megvizsgálni, vajon intézetük dokumentációja is ezt a meggyőződést erősíti-e.

A kórlapok sajátos irányt biztosítanak a kortörténet megközelítésére. Részben egodokumentumok ezek, hiszen a beteg elbeszéléseit sokszor szó szerint közlik, de a végső formát mégis az egészségügyi szakember adja: tehát beteg és kezelőorvosának közös konstrukciójaként foghatók fel, ahol a társadalmi kérdéseket az orvosi nyelv közvetíti. A nézőpontok ilyen keveredése, illetve az inkonzisztencia olyan tényezők, amelyek óvatosságra intenek a forrástípus használatakor. További fontos ellenvetés a validitás kérdése: következtethetünk-e ezekből a forrásokból a társadalomra, vagy a kartonokban rögzített viselkedések pusztán a patológia megnyilvánulásai?

Bár a téma világszinten is kevésbé kutatott, néhány kezdeményezés már mutatja a forráscsoport alkalmazhatóságát a hagyományos orvos- vagy intézménytörténet körén túl is. A nemzetközi szakirodalom döntően a gyarmati múltra, az eltérő kultúrák és kulturális normák találkozásaira,¹⁰ illetve a világháborús traumákra fókuszál.¹¹ A magyar szakirodalomból kiemelhető Pisztor Ferenc munkássága,¹² és Kovai Melindáé, aki egy Lipótmezőn ápolt funkcionárius elbeszélései alapján tárgyalja az 1956-os forradalmat.¹³ Ha ezen munkákon és a mottóként használt jungi gondolaton túl további bizonyítékot is várunk a pszichiátriai betegkartonok használhatóságára, akkor két tényezőt vizsgálhatunk: a betegségek biológiai és társadalmi meghatározottságát, illetve a korabeli szakirodalmi reflexiókat.

A pszichiátriai betegségek nem pusztán az agy betegségei: kialakulásukban a (társadalmi) környezetnek fontos szerepe van. Bár a Pavlov által tárgyalt „kísérleti neurózis” elviekben már az ötvenes években is megengedhette volna a társadalmi hatások vizsgálatát, a szovjet mintára bevezetett pszichiátriai gyakorlatot Kelet-Európában a nagy fokú redukcionizmus jellemezte. A neuropszichiátriai szemléletű reflexológia kizárólagos paradigmává vált,¹⁴ és az orvosi betegség modelljét csak a hatvanas években árnyalták a szociálpszichiátriai kutatások. Itt főként Juhász Pál úttörő munkái említhetők, aki nemcsak a patogén szociális feszültségek tovább élését mutatta ki, de bizonyította, hogy a szocializmusban újabbak is keletkeztek.¹⁵ Mindez szakítást jelentett az ötvenes évek elejének olyan kijelentéseivel, mint aminőt Tariska István, az Egészségügyi Minisztérium elmeügyi

⁹ Huszár Tibor: *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon*. Bp., 1998. 274.; Kovai Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945-1970*. Bp., 2016. 283-284.

¹⁰ Pl. Jonathan Sadowsky: *Imperial Bedlam. Institutions of Madness in Colonial Southwest Nigeria*. Los Angeles, 1999.

¹¹ Pl. Svenja Goltermann: *The War in Their Minds. German Soldiers and Their Violent Pasts in West Germany*. Ann Arbor, 2017.; Ana Antić: *Therapeutic Fascism. Experiencing the Violence of the Nazi New Order*. Oxford, 2017.

¹² Pl. Pisztor Ferenc – Ungvári Gábor: *Politikai események és társadalmi változások tükröződése paranoid betegek téveszméiben*. *Orvosi Hetilap* 119 (1978) 1613-1617.

¹³ Melinda Kovai: *Revolution and Counter-Revolution in a Psychiatric Case Report of the Kádár Era*. In: *Non-Humans in Social Science. Ontologies, Theories and Case Studies*. Ed. Karolína Pauknerová – Marco Stella – Petr Gibas. Kostelec, 2014. 239-256.

¹⁴ Corina Doboş: *Psychiatry and Ideology. The Emergence of ‘Asthenic Neurosis’ in Communist Romania*. In: *Psychiatry in Communist Europe*. Ed. Mat Savelli – Sarah Marks. London, 2015. 93-116.

¹⁵ Tringer László: *A Nap utca története*. In: *A pszichoterápia műhelyei*. Szerk. Füredi János – Buda Béla. Bp., 1989. 55-84.

főfelügyelője tett: „az elmebetegek száma az imperializmusban nő, a szocializmusban csökken”.¹⁶ Ez az optimizmus nem található meg a társadalmi átalakulás lelki terheivel foglalkozó publikációkban, amelyek érzékeltetik a jelenség tömegességét. A korabeli szakirodalom szelektíven idézte fel a társadalomátalakítás ellentmondásos folyamatát. Bizonyos kérdések – így például a kényszerkollektivizálás¹⁷ vagy a szovjet megszállás traumái – tabuk maradtak, de voltak olyanok, amelyek viszonylag korán nyilvánosságot kaphattak. Ez korántsem volt magától értetődő fejlemény: egy 1966-os cikk az egyes elmebetegségek megjelenését szinte kizárólag belső, élettani tényezőkkel magyarázta, egyedül a harminc és ötven év közötti korosztály kapcsán vettek figyelembe bizonyos társadalmi tényezőket, mint a nők családi és munkahelyi kettős megterhelését vagy a férfiak foglalkozási ártalmait.¹⁸ (Noha a következőkben inkább a pszichiátriai szakirodalom szemlézése következik, itt érdemes röviden más irodalmi műfajokra is utalni. Berkovits György szociográfiájában a biharkeresztesi káder sorsát nem 1956 törte meg, hanem az, hogy a forradalmat követően számonkérték korábbi „dogmatizmusát”, majd pedig kizárták a pártból. De hozható szépirodalmi példa is: Galgóczi Erzsébetnek bátyjáról mintázott téeszelnők hőseit türelmetlen igyekezete és a falu mozdulatlansága neuraszténiába kergeti.¹⁹)

A világháború utáni első pszichiátriai tankönyvben már fellelhető olyan esetismertetés, amelyben hangsúlyos a társadalmi változások ereje. Egy negyvenkét éves, magát zsellérsorból szövetkezeti ellenőrré „felküzdő” férfit a szövetkezet vezetőségének „leváltása” után helyezték a szeszfőzde élére. Ekkortól lett benne mind erősebb az érzés, hogy „őt nem nézik jó szemmel, áskálódnak ellene”.²⁰ Sorsa beleillik abba a mintázatba, amit Varga Ervin és Nyíró Gyula tanulmánya tárt fel 1963-ban, amikor a „neurosis társadalmi vonatkozásainak vizsgálatára” vállalkoztak. Harminc év betegforgalma alapján írták, hogy a „háború utáni társadalmi változásokra jellegzetes: a »neurotikus paraszt«, az esti iskolát végző »munkáskáder«, a háztartásban dolgozó anya és nagymama, végül a nyugdíjasok megjelenése, ill. felszaporodása”. A szerzőpáros központi fogalma a *Standverlust*, a talajvesztés. „1950-ben a társadalmi átalakulás éppen zajló folyamata határozza meg a neurotikus reakciók motívumait: már kezd jelentkezni a deklasszáció neurotikus feldolgozása; még nem domináns az új vezetőréteg neurosis.” Még a biológiai megközelítés dominanciájával jellemzett Nyíró Gyula is úgy vélte tehát, hogy a neurotikus alakulását

¹⁶ Bakonyi Péter: *Téboly, terápia, stigma*. Bp., 1984. 63.

¹⁷ Gábor Csikós: „Countryside Modernized or Traumatized? Rural Mental Health in Hungary after the Collectivization of Agriculture.” *Hiperborea* 7 (2020) 74–98. [DOI: 10.5325/hiperborea.7.1.0074.] A kollektivizációs kampányok pszichés terheire reflektál békési kutatása alapján Losonczy Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben* [Bp., 1977. 568.]: „Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a tulajdonváltás nem egyszerre ment végbe, és nem is egyszeri megrázkódtatás után stabilizálódott. Három tulajdonformaváltást éltek át a vidék parasztjai is, miközben elveszett a munka tulajdonszerző értelme, elveszett a tulajdontól való függés és az ember feláldozásának értelme is a remélhető vagy tényleges birtoklás érdekében.”

¹⁸ Marton Zoltán – Szabó Emilné: Adatfelvétel az elme-idegbetegségekről. II. *Statistikai Szemle* 44 (1966) 831–841.

¹⁹ Berkovits György: Szorító gyűrű. In: *Írószemmel*. 1971. Összeáll. Nemes György. Bp., 1972. 133–150.; Galgóczi Erzsébet: Félúton. In: *uő: Ez a hét még nehéz lesz*. Bp., 1981. 22–23.

²⁰ Nyíró Gyula: *Psychiatria*. Egyetemi tankönyv. Bp., 1962. 445–446.

nagyban befolyásolja a társadalom.²¹ Negyed századdal később hasonló mechanizmusokat azonosított reprezentatív felmérésekkel Kopp Mária is, aki a státusok változásában, a kis-közösség hatékonyságának elvesztésében azonosította a pszichés problémák társadalmi tényezőit.²²

Szintén 1963-ban publikálta Juhász Pál a Csengersimáról szóló sorozatának első darabját. Meglepő eredménye, hogy a falu alkoholistái átlag fölötti iskolázottságúak és jövedelműek, olyanok, akikről környezetük jó véleménnyel volt. Többen párttagok vagy tanácsstagok is voltak.²³ Későbbi kutatásai hangsúlyozták: „A proletárdiktatúrával – 1949-ben – megváltozik hazánkban a munka társadalmi értékelése, de megváltozik az egyénnek a társadalmi értékelése is, élő valósággá ez csak a termelészövetkezetek megalakulásával, 1959-60-ban lesz, amikor megváltozik a termelési mód. Az életfeltételeknek és a közösségi viszonyoknak ez a gyors változása az, ami miatt a falun a neuróziskutatást megkezdtük.”²⁴

Később külön cikket szenteltek a falusi és városi vezetők nehézségeinek. Juhász professzor értékelése szerint „az 50-es években napirenden volt a szakképzettség elégtelensége mellett a vezetővé történő kiemelés és ez mindig a kiválasztott tragédiájába fulladt”. A falusi vezetőket a városinál nagyobb arányban sújtotta az elégtelenségérzés, mivel „nem ismerték fel a gondjaikra bízott közösség szemlélete, világnézete alakításának szükségességét. [...] A 60-as években a termelészövetkezetek vezetőinek elégtelenségérzése a személyi feltételek miatt vezetett neurózishoz, részben alkoholizmushoz.”²⁵

Lipótmező 1952-ben

Annak ellenére, hogy a vidék is jelentős mértékben viselte a társadalomátalakítás pszichés terheit, pszichiátriai ellátása meglehetősen hiányos volt. Csongrád megyéről tudható, hogy az „idegbeteg gondozás” kiépítése csak 1954-ben kezdődött, ez azonban mindössze napi egyórás rendelést jelentett.²⁶ Lipótmező pedig csak hivatalos elnevezésében – Országos Ideg- és Elmegyógyintézet – volt országos. A hosszú múltra visszatekintő intézetet 1952-ben tették a magyar pszichiátria központjává. A háború előtthöz képest ekkorra megkétszereződött az orvosok száma (43), az ápolók pedig 1958-ban közel kétszer annyian (282) voltak, mint a Horthy-korszakban. 1950-ben 100 ágyas tbc-osztályt, 1951-ben pedig

²¹ Varga Ervin – Nyírő Gyula: Adatok a neurosis kérdéséhez. *A Magyar Tudományos Akadémia V. Orvosi Tudományok Osztályának Közleményei* 14 (1963) 351–376.

²² Kopp Mária: A kelet-európai egészségparadoxon. In: *Egészségpszichológia a gyakorlatban*. Szerk. Kállai János – Varga János – Oláh Attila. Bp., 2007. 51–62.

²³ Juhász Pál – Zsadányi Ottó: Az alkoholizmus kérdései egy falu életében. *Ideggyógyászati Szemle* 14 (1963) 9. sz. 262–268.

²⁴ Juhász Pál: Neurosis meghatározása szociálpszichiátriai szempontból. In: *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*. Szerk. Böszörményi Zoltán. Bp., 1968. 133–142.

²⁵ Juhász Pál – Veér András – Tringer László – Fráter Judit: A vezetők neurózisa. *Vezetéstudomány* 8 (1977) 11. sz. 42–52.

²⁶ Ábrahám István: Hét év ideggondozás Csongrád megyében. *Ideggyógyászati Szemle* 14 (1961) 6. sz. 179–187.

negyvenégyes férfi alkoholelvonót létesítettek.²⁷ A bizonyos mutatókban versenyképes kommunista egészségügynek ez a nagy fokú koncentrációs törekvése olyan strukturális problémák forrása lett,²⁸ amelyek közül néhány már a bevezetőben bemutatott segédápolónak is feltűnt, ráadásul már az első munkanapján.

„Lipótmező annyira megtelt, hogy a II/B osztályon már földre vetett szalmaszákon fekszenek a betegek. [...] A hozzátartozók részéről állandó a panasz, hogy az állam szabadulni akar a beteg embertől, Rákosinak csak az egészséges kell és pusztuljon el a beteg. Az ilyen kifakadások mindennaposak a hozzátartozók részéről.”²⁹

Egy másik beszámolóban a segédápoló a túlszűfolttság mellett az intézmény erős politikai beágyazottságát részletezte. A jelenség rendszerszinten is érezte a hatását, hiszen az egyes osztályok, intézmények szervezésekor nagyobb súllyal esett latba a vezetők lobbijereje, mint a lakosság tényleges igényei. Lipótmező legfelső vezetése az egész korszakban megbízható káderekből állt.³⁰ Ez köszön vissza a segédápoló megéleéseiben is:

„Mindent el lehet mondani az intézetre, csak azt az egyet nem, hogy szimpatizálna a kommunizmussal, Hajdú dr kivételével [...]”³¹ ő az Állami Elme- és Ideggyógyintézet párttitkára is. Az intézetben politikai istennőnek nevezik. Goromba modorú, kellemtelenkedő, ellenszenves. [...] A betegekkel ugyan jól bánik, de az ápolók és orvosok rettegnek tőle és egy-egy váratlan belépése olyan hatást vált ki bennük, mint a vilamos utazóközönségére az, amikor egy ÁVH-s száll be a kocsiba. [...] Az egyik ápoló Kezit csókolommal köszöntötte, mire a párttitkár a legerélyesebben visszautasította a köszöntésnek ezt a módját: Ezt még egyszer ne halljam, én elvtársnő vagyok magának és a maga köszöntése: Szabadság!”³²

A kommunizmus ugyan a tömegek érdekeit volt hivatva képviselni, az ideológia mégis különleges jogkörökkel és fontossággal ruházta fel a vezetőket. Lenin szerint a munkásosztály csak úgy képes történelmi feladata elvégzésére, ha ügyüket a kiválasztottakból álló párt képviseli. Egyedül ez az élcsapat képes valóra váltani a marxi filozófia ígéretét. Az erőltetett iparosítás ilyen értelemben felfogható erőszakolt munkásosztály-teremtés-ként is, vagyis a rendszer a proletarizálódásban volt érdekelt, hogy az új embert meg-

²⁷ Fekete János: Intézetünk rövid története az Országos Tébolydától az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetig. *Ideggyógyászati Szemle* 14 (1961) 2. sz. 56–63.

²⁸ Ennek áttekintését és kritikáját adja Losonczy Ágnes: *Utak és korlátok az egészségügyben*. Bp., 1998. 27–38.

²⁹ Gyógyszerhiány a budapesti elme- és ideggyógyintézetekben. 1952. október 8. HU OSA 300-1-2-26339. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:655f064c-ed52-42f3-9434-316a678feddc>). A letöltés ideje: 2021. december 6.

³⁰ Kovai: *Lélektan és politika*, 208., 318–323.

³¹ Az elmebetegek száma növekszik Magyarországon. 1952. október 11. HU OSA 300-1-2-26500. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:c344c7f3-6dcc-4f57-ae3-d44925f8e8cd>). A letöltés ideje: 2021. december 6.

³² A budapesti Lipótmező Elmegyógyintézet párttitkára. 1952. október 11. HU OSA 300-1-2-26504. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:eac56282-4b83-4a49-9f21-53c210855ee0>). A letöltés ideje: 2021. december 6.

teremtse.³³ Ennek ellentmondásai legmarkánsabban a vidéki társadalom kapcsán mutatkoztak meg. A politikai, szakmai és kulturális átnevelés az állami uralomnak a hagyományos életterekre való kiterjesztéseként is felfogható.³⁴ Lipótmező esetében az átpolitizáltság a tárgyi környezetben is megmutatkozott, ahogy azt a laboratórium falain elhelyezett feliratok is tanúsítják: „Éljen a párt! Éljen szeretett vezérünk, Rákosi Mátvás! A Lipótmezei Elmegyógyintézet vezet a kórházak versenyében! Itt ugyancsak láthatók a falakon Sztálin, Lenin és Rákosi képei.” Hasonlóképpen az étkezdében „a falakat feliratok tömege borítja. Pl. Legfőbb érték az ember. Jó gyógyítással a termelési erőt segítjük elő.”³⁵

Ellentmondás ugyanakkor (és jelen tanulmány határait is megvonja), hogy a lakosság több mint felének egészségügyi ellátását az állam nem finanszírozta, a gyógyíttatás költségei bizonyos területeken a havi átlagkereset másfél-kétszeresét is jelenthették. Ezzel is magyarázható, hogy országosan „hétezerre tehető az állandó ápoltak száma, nem számítva bele a paraszti rétegek elmebajosainak nagy tömegét, kik csak akkor kerülnek intézetbe, ha már környezetük számára veszélyt jelentenek”.³⁶ Másik fontos tényező, hogy ebben az évtizedben a táppénzen levőket potenciális szabotőröknek tekintették,³⁷ a személy betegsége voltaképp kriminalizálódott. Belegondolhatunk, mennyire így volt ez a még ma sem teljes jogú betegséggént elfogadott pszichiátriai kórképek esetében. Korjelző, hogy az ötvenes évek első felében a gyógyulást a munkaképesség szempontjából értékelték. A skála a változatlantól a gyógyulásig terjedt, ahol a gyógyult jelentése, hogy eredeti munkakörében munkaképes, míg a kis fokú javulás arra vonatkozott, hogy „megnyugodott, munkaképtelen”.

Vagyis: a pszichiátria – s különösen a fővárosi dominanciájú Lipótmező – látóterébe került betegek valóban csak a jéghegy csúcsát jelenthették. És bár érdekes adalékokkal szolgálhatna, a forrás sajnos meglehetősen szűkszavú a gyógyulás folyamatát (illetve a későbbi sorsokat) illetően, az aluldokumentáltságához ráadásul meglehetősen sematizmus is társul. Tringer László visszaemlékezése szerint a pszichiátriai kezelés még a hatvanas évek elején is a nyugtatókra, bizonyos étrendre, az elektrosokk-kezelésre és a tartós altatásra korlátozódott.³⁸ Amíg a nyugtatók vagy az elektrosokk a korszellem részei voltak, az ingerszegény környezet mint a nyugalom forrása már inkább helyi sajátosság. A segéd-ápoló visszaemlékezése szerint a betegek

„... szeretnének rádiót hallgatni, amire szóban nem kapnak engedélyt. A nyugati rádió adásairól azonban érkeznek hozzájuk hírek, amiket igen behatóan beszélnek meg

³³ Gerő András: A munkásosztály metamorfózisa. In: *Mit kezdünk vele? Kádár János (1912-1989)*. Szerk. Beládi László. Bp., 2007. 109–124.

³⁴ Ö. Kovács József: A vidéki társadalmak átalakítása és átalakulása. Szempontok egy német-magyar összehasonlításhoz. In: *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Szerk. Majtényi György – Szabó Csaba. Bp., 2008. 509–520.

³⁵ Állami Elmegyógyintézet, Budapest – Lipótmező. 1952. október 6. HU OSA 300-1-2-26218. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:dcadfeb4-d7dd-42da-b2b6-06ae4f1f0e49>). A letöltés ideje: 2021. október 24.)

³⁶ A Simaság – Intapszta kísérleti elmegyógyintézet. 1956. május 11. HU OSA 300-1-2-70948. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:005af2b5-c72d-435a-a7ab-ffa6d9874237>). A letöltés ideje: 2021. december 6.)

³⁷ Szalai Júlia: *Az egészségügy betegségei*. Bp., 1986. 53–67.

³⁸ Tringer: *A Nap utca*, 57–59.

egymás között. Életük nagyfokú unalomban telik el, mert a kórház nem gondoskodik arról, hogy semmittevésre kárhozott életüket szórakozással vagy szellemi étellel tölthessék ki. Könyvolvasásra lehetőségük nincs, az intézetnek nincsen könyvtára. Egyedüli szórakozásuk az élcelődés és a vicc. Nagyon örülnek annak, ha valami viccet hallanak, és azt sietve továbbadják egymásnak. Vicceik száz százalékgig rendszerellenes viccek.”³⁹

Például:

„A politikai szemináriumban jelentkezik egy kommunista munkás és nagy halom könyvvel távozik onnan. Mire ez a rengeteg könyv? – kérdik barátai. Ez mind szükséges ahhoz, hogy megértsem Micsurint. Én ugyanis jó kommunista akarok lenni. Ugyanakkor egy másik ember mindössze egy könyvvel jön vissza onnan. Hát neked csak egy könyved van? – kérdik az ismerősei. Én, kérlek, nagy nyilas voltam – feleli a kérdezett – nekem csak különbözetit kell tennem.”⁴⁰

A következőkben néhány élettörténet illusztrálja azon tényezőket, amelyek egy orvosi dokumentációból a társadalomtörténet számára kivonhatók. Kapcsolhatók ezek a törvénysértéseken keresztül megközelített devianciatörténetekhez, amelyek igazolják bizonyos jelenségek volumenét,⁴¹ de itt a fő hangsúly a belső pszichés folyamatokon van. Elsősorban a rendszer vidéki háttérű kedvezményezettjeire koncentrálok, vagyis azokra, akiket Berend cikke a felemelkedőkhöz sorolt. Beleérthetők ebbe a munkássá váló parasztok, az élmunkások, azok a káderek és vezetők, akik fontos beosztásba jutottak. Sorsukban azt keresem, hogy életük és vidéki háttérük milyen kölcsönhatásba lépett a kommunizmus projektjével. A betegkartonok számos esetben egykori közszereplőkről szólnak, mégis olyan kiemelten érzékeny adatokat tartalmaznak, ami miatt anonimizálva tárgyalhatók. Az egyes betegekről annyi konkrétumot adok meg csupán, ami esetük és a kor értelmezéséhez feltétlenül szükséges. Lipótmező 1952-es évének népes betegforgalmából azokat az eseteket említem, ahol a társadalmi-politikai változások hatása markánsan jelentkezik.

³⁹ A betegek viselkedése a budapesti Lipótmező Elmeógyógyintézetben. 1952. október 11. HU OSA 300-1-2-26501. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:1c936af6-0849-401e-86be-7984d9c9382d>). A letöltés ideje: 2021. december 6.)

⁴⁰ A bennlakók körében kerengő viccek a budapesti Lipótmező Elmeógyógyintézetben. 1952. október 11. HU OSA 300-1-2-26503. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:5ded9243-65bd-4594-a522-c2a8c5875666>). A letöltés ideje: 2021. december 6.)

⁴¹ Sándor Horváth: *Stalinism Reloaded. Everyday Life in Stalin-City, Hungary*. Bloomington, 2017.; Koltai Gábor: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956*. Bp., 2018. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9.)

Esetismertetések

„Szeretne munkabíró ember lenni” – A túlfeszítettség történetei

A következőkben közölt kóresetek többsége neurózis, illetve ennek alcsoportja, a neurasthenia, ritkábban depresszió. Ezeket már csak a tudományág történetisége miatt sem lehet feltétlenül megfeleltetni mai kórképeknek. A kórlapokban feljegyzett jellegzetes tünetek a fáradtság, az alvász problémák, a fejfájás és ingerlékenység. Ritkábban említik az öngyilkossági gondolatokat, érzelmi labilitást, testi lassulást vagy éppen a teátrális magatartást. A tünetek a legtöbb esetben a túlterheltségből, a korszakra általánosan jellemző túlfeszítettségéből származtak.

Egy mérnök az „üzemben négy ember munkáját végezte, sok volt a felelősség. Túlterhelték. [...] Úgy érzi, hogy nem tud a követelményeknek eleget tenni.” Panaszaival – szédülés, rossz alvás – 1951 októberében kezdődtek, amikor munkáját büntetni kezdték a „helytelen aláírások miatt”. A megterhelés hatására visszavonult, már „nem mer íróasztalhoz ülni, fél a pénzbüntetéstől. Szeretne munkabíró ember lenni.” Életében törést jelentett, hogy bár a húszas években apja segítségével Budapestre költözhetett, a háború alatt bombatalálat pusztította el lakását, így anyósával közös háztartásba kényszerült szülővárosában, Nagykőrösön. Ezek az évek a házasságát is tönkretették. „Az anyós elhidegítette a feleségét. Soha nem veszekedtek, inkább megjegyzéseket tett a szeretet hiánya miatt. Elmondja, hogy felesége vallási tébolyba esett, ez is hozzájárult a váláshoz.” A lipótmezei kezelését megfelelőnek értékelte, szorongásai csökkentek, de még mindig félt, hogy „mi lesz, ha munkába áll”. Kórlapján az összefoglalás: „konfliktusos helyzetbe nehezen tud beilleszkedni”.⁴²

Egy ötvenes éveinek közepén járó vállalatigazgatónak egyik reggel,

„... diktálás közben homloktájon görcsszerű érzése volt, suhogást hallott, majd elvesztette egy pillanatra eszméletét. Utána hányinger nem volt, de azóta szédül, kábultnak érzi magát, fáradtság érzése van. Életuntagság vett rajta erőt. Este fáradtan lefekszik rögtön elalszik, de az utolsó időben mindig kevesebbet alszik, fáradtan ébred. Átlag 4–5 órát alszik, a többi pihenési időt félálomban tölti.”

A férfi korábban az ózdi vasgyár mérnöke volt, „különösen nagy problémák megoldásakor” enyhe fejfájást már akkoriban is érzett, de magától rájött, hogy baját a feketekávé gyógyítja. Mint szegény ember, annak idején a Műegyetemet a hivatali munka mellett végezte el. „1939-ben szerelmes volt, de a társadalmi viszonyok miatt kigolyózták. Valamikor nagyon vidám ember volt, akkor szűnt meg a vidámsága, amikor az 1939-es világpolitikai eseményeket előre látta.” Közel két hónapot töltött az intézetben: enyhe elektro-

⁴² Országos Kórházi Főigazgatóság [1088 Bp., Szentkirályi utca 21.] által őrzött Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet egészségügyi és működési dokumentációja. (= OPNI és a beteg intézeti felvételének időpontja) OPNI 0161-007737. 1952. július 18.

sokk-kezelés és szedatívumok hatására végül javultán távozott.⁴³ Hasonló tünetekről számolt be egy Bács-Kiskun megyei település vállalatvezetője is, hozzátéve, hogy „fokozódó idegállapota” miatt már házasságában is zavarok mutatkoztak. Elmondta, hogy ál-mában szívszorulást érez: ilyenkor szeretne felébredni, de nem tud megmozdulni. Nehéz körülmények között nevelkedett, szabómesterséget tanult. „Igen felelősségteljes beosztása van, három éve egy uszoda vezetője, szakmai és politikai munkája teljesen leköti, sőt kimeríti. [...] Húsz hónapja nem tud szabadságra menni. Az utóbbi időben fokozottan ideges, minden nagyobb megpróbáltatás miatt.”⁴⁴

Egy borsodi tisztviselő és üzembizottsági tag – aki 1949 előtt asztalos volt – a következőképp beszélt panaszairól: „Egy év előtt [...] vonattal járt munkahelyére, de neki a vonat nagyon lassan ment. Leszállt 2-3 állomást gyalogolt céltalanul, kerülőutat tett ugyancsak céltalanul. Minden ok nélkül sírva fakadt, félelmi érzései támadnak, pedig tudta, hogy nem kell semmitől félnie. De félt még a saját gyermekétől is.” Az anamnézis feltárta, hogy „rossz beosztása van a munkahelyén”, az angyalföldi bútorgyárban. „Sok és nagy a felelősség, beosztottjai nem képzetek, mindenért neki kell tartani a hátát. Naponta 17-18 órát kell dolgoznia.”⁴⁵

Vele nagyjából egyidőben tartózkodott Lipótmezőn egy szintén negyvenéves, tolnai származású vállalatvezető is, akinek fáradtság és nyugtalanság voltak a fő panaszai.

„Iskolai végzettsége hat elemi és káderképzőre jár egy év óta. Utóbbi időben tanulósaiban hiányosságokat vesz észre, nem tudja felvenni az anyagot, megjegyzőkészsége csökkent. Igazgatói minőségében erős megterhelésnek van kitéve, sok gondja van. [...] Többször felvetődött már annak a kérdése, hogy jó lenne visszamenni az asztalos szakmába. Jelenleg kb napi 14 órát dolgozik.”⁴⁶

Egykor textilgyári munkás volt, de félretett pénzén 1933-tól műegyetemi tanulmányokat folytatott egy másik, pilisborosjenői páciens. Tanulmányi eredményei hamarosan ösztöndíjra jogosították, sorsa tehát jól példázza, hogy a teljesítményigényét miként fokozta és fordította végső soron ellene az ötvenes évek légköre. Diplomázása után a

„Goldberger Gyárba ment, mert ott lehetett legjobban tanulni egy fiatal mérnöknek. 1950 júniusáig ott dolgozott. Ott egy politikai vihar volt, aminek kapcsán elbocsájtották több vezetőtársával, később azonban rehabilitálták, de ő közben egy orosz vállalatnál helyezkedett el. Ez az esemény kissé megviselte, de a munkája kárpótolta mindenért. Még egy volt goldbergeri vezetővel helyezkedtek itt el és be akarták bizonyítani, hogy alaptalanul bocsájtották el őket. Éjt nappallá téve dolgoztak és a vállalatot nagyon fellendítették. Az utóbbi hetek alatt azonban már nem bírta az iramot és akkor következett az összeroppanás [...] Minden apróságot tragikusan fogott fel,

⁴³ OPNI 0161-007175 424. 1952. január 13.

⁴⁴ OPNI 0161-007175 424. 1952. április 7.

⁴⁵ OPNI 0161-007175 424. 1952. május 16.

⁴⁶ OPNI 0161-007175 424. 1952. július 8.

ami az üzemmel kapcsolatos volt. Elbújt és bánkódott a dolgokon. Hétvégén hányt, erős tarkótáji fejfájása volt, étvágya egyáltalán nem volt, magányt kereste, az üzemi dolgok jártak állandóan az eszében. Kb egy hónappal ezelőtt éjjel kétségbeesett állapot vett rajta erőt, nem tudott belekapaszkodni semmibe, úgy érezte, mintha elborulna, sírógörcsöt kapott, társai orvost hívtak és az injekciót adott, amitől a beteg elaludt kb fél napig. [...] Ezt a rohamát a terebélyesítéssel kapcsolatos bonyodalmak váltották ki. [...] Nem akart az intézetbe jönni, el akart már menni dolgozni. [...] Helyhiány miatt csak ma jött felvételre. Ez kicsit megrázta, egész beszélgetés alatt sírdogál, nem szívesen jött be, inkább szeretne dolgozni.”⁴⁷

Az eddig ismertett kórtörténetekben közös elem a sztálinista voluntarizmus okozta túlterheltség; ez azonban nem volt szükségszerű válasz az elvárásokra, igaz, nagyon szűkre szabott volt a visszavonulás tere. A betegség felfogható egyfajta menekülési útnak. Nagyon plasztikus ez egy mátrai körorvos esetében, aki fáradtságát és gyengeségét annak tulajdonította, hogy hónapok óta három körzetben kellett helytállnia. „Nagyon túl van terhelve a munkával hét bányaközségben. Éjjel is állandóan zavarják, mert messze földön ő az egyetlen orvos.” Ennek a megterhelésnek tudta be, hogy különböző élvezeti szerekhez, alkoholhoz és morfiumhoz fordult, igaz, morfiumot már korábban is használt, hogy egy korábbi motorbalesetből származó fájdalmait enyhítse. A szerek hatásával magyarázta mulasztásait is. „Pl kiírják valahová és nem megy el. Ebből kifolyólag még nem volt bűnügye.” Az osztályon vidám, „hangsúlyozza, hogy ő csak pihenni jött ide, lényegében a kifáradáson kívül nincs semmi baja.”⁴⁸

Egy abonyi születésű, de Budapesten dolgozó skizofrén mérnök osztályvezetője elmondta, hogy

„... eleinte egészen jól használható munkaerő volt, most napról napra romlik. Emlékezőtehetsége kihagy, munkája igen lassú, sőt fokozatosan abbamarad a teljesítmény. Csendesesen viselkedik, asztalánál ül, minden átmenet nélkül elkezd nevetni: nem végzi el a munkáját, a magyarázatokra nem figyel. Elkezdett kiáltozni, hogy rejtsek el egyik társnőjét. Tükröt vesz elő, asztalára állítja és abban nézegeti magát. Női WC-re jár – WC-k előtt álldogál. Egyébként naponként bejárt, párttag, politikai alapfokú szemináriumra járt. Ott időnként kiváló teljesítményt mutatott.”⁴⁹

„... inkább macskák és egerek társaságában van” – A társadalom átalakítása és identitástörések

Egy lajosmizsei éjjeliőr kórtörténete a mániás kórkép sajátos torzításában láttatja a vidék átalakítását. A férfit mentők hozták Lipótmezőre, de nem ez volt az első intézeti tartóz-

⁴⁷ OPNI 0161-007175 424. 1952. július 8.

⁴⁸ OPNI 0161-007175 424. 1951. július 28.

⁴⁹ OPNI 0161-007175 424. 1952. június 3.

kodása. Elbeszélése a front időszakáig nyúlt: „Volt egy lova, amit az oroszoktól kapott. Ezt a lovat 49-ben elvették tőle, azt mondta a pártban, hogy rabló kommunisták. Erre bevitték az angyalföldi elmeegógyógyintézetbe. Három hónap múlva megszökött.” Elmondta, hogy

„... a háború óta hirtelen természetű. Ha igazságtalanságot lát, nagyon felháborítja s ennek megszüntetésére hevesen fel szokott lépni. Később már belátta, hogy nem érdemes erőszakoskodni (!) az igazságát. Megtartóztatja, inkább csak kapálgat. Nem adnak neki rendes állást, pedig áldozatos mozgalmi múltja van. Elmebajos bolondnak tartják.”

Pedig – tette hozzá – 1949-ben még a községházára is kiírták a nevét, amiért huszonnégy mázsa búzája termett. Mindehhez különleges módszere segítette: az erdőben talált avarral trágyázta a földjét. Volt hadászati találmánya is: „Tengeralattjáróra kell az atombombákkal felszerelt repülőgépeket, s úgy meg kellene indulni. Ettől biztos megijednének az amerikaiak és elfutnának.”⁵⁰ Nincs mód állításainak más forrásokkal való összevetésére, az ideológiai igazodást mindenesetre mutatja mozgalmi múltjának hangsúlyozása, illetve a téesszervezés időszakában példaszzerűnek mutatott viselkedése. A kórlapban nem követhető az a deklasszálódási folyamat sem, melynek során gazdálkodó emberből lett éjjeliőr. Az olvasóban mindenesetre felidéződhet Magyar József 1983-as dokumentumfilmje, a *Neurózis* férfialakja, aki életének és identitásának kilenc radikális újraértelmezéséről és átértékeléséről számol be.

A kiszolgáltatottság és a nyomában jelentkező identitástörés megmutatkozik egy síófoki vállalatvezető életében is.

„Tavaly júliusban minden ok nélkül elvették tőle a vállalatot, majd egy hónap múlva Sztálinvárosba helyezték beosztott állásba. Ez lelkileg egy roppant nagy megpróbáltatás volt számára. Decemberben erősen megfázott, ekkor orvoshoz ment és megálapították, hogy nemcsak megfázott, hanem idegösszeroppanása is volt. December óta nem dolgozik, panaszait érzékenyülve adja elő. Elkeseredett hangulatban van.”⁵¹

Még tragikusabbak egy éjjeliőr korábbi életeseményei. Az építőipari vállalatnál elhelyezkedő ötvenéves férfi elégedett volt körülményeivel, mondván mindig is emberkerülő volt. „Jelenlegi munkakörülményei is szinte remeteszerűnek mondhatók, öt kilométerre van lakott helytől és inkább macskák és egerek társaságában van.” Főleg a felesége volt az, aki aggdótt sorsának alakulásáért: az asszony a belügyminisztériumnál dolgozott, és voltak évek, amikor egyedül biztosította családjuk megélhetését. Elmondása szerint a férfi napi két-három liter bort is elfogyasztott. Azelőtt őt magát is a belügyminisztériumnál alkalmazták, sőt a háború előtt minisztériumi osztályvezető volt, 1945-ben pedig egy nyugat-magyarországi járás igazoló bizottsági elnöke. Pályája ezután gyorsan hanyatlott:

⁵⁰ OPNI 4884 0161-004863 348. 1951. december 28.

⁵¹ OPNI 0161-007175 424. 1952. június 19.

ő maga ezt azzal magyarázta, hogy „öreg már ahhoz, hogy újra tanuljon, ma pedig a jogot újra kellene tanulni”.⁵²

A propagandához képest érthetően más fénytörésben mutatkoznak meg a mobilitás történetei, amelyek pszichés szempontból szintén érintették az identitás rétegeit. A gyári munkássá válás, a városba költözés kívánatosként ábrázolt útját árnyalja annak a huszonhárom éves füzesabonyi fiatal férfinak a története, akinek bolyongásai a kényszerkollektivizálással kezdődtek. Egyébként pályamunkás apja hat holdon gazdálkodott, de a földet „beadták a tszcsbe, s gyári munkás lett”. A tömörítve előadott életút a klinikai interjú során számos részlettel gazdagodott – hogy napszámos volt az útépítőknél, majd az állami gazdaságnál is dolgozott, a csemetekertben, de azt hamar otthagya, mert „kedve volt a motorhoz”. Útja mégsem egy gépállomásra vezetett, hanem először Ózdra, majd Sajószentpéterre került, onnan vissza az útépítéshez, mert „itt jó kereset volt, közel volt otthonához”. Mivel azonban szeretett volna szakmát tanulni, visszament a gyárba dolgozni, ahol „nagyon meg vannak elégedve, 180%-ot teljesít”. Elbeszélésében nem köti ugyan össze, kórlapjának olvasója számára mégis hajszoltsága egyenes következményeként tűnik fel, hogy „júniusban az üzemben összeesett”, hogy étvágytalanság gyötörte, hogy júliusban már szív- és gyomorpanaszokkal kezelték.⁵³

Egy másik fiatal férfi azt panasolta, hogy munkahelyén, egy budapesti üzemben, „követelik, hogy erején felül dolgozzék”. Megmagyarázhatatlan zsidbadásai mögött nemcsak a munkahelyi elvárások okozta nyomás rajzolódik ki, hanem hogy társas szempontból lényegében légüres térben élt.

„Egyedül él Budapesten, szülei Jászárokszálláson laknak. 2-3 havonta egyszer hazautazik. Utoljára is, amikor otthon volt, a vonaton elszibbadt, rosszul lett. [...] Néhány hónappal ezelőtt egyszer otthon Jászárokszálláson kocsmában volt, egyébként inni nem szokott, a kocsmában egy férfi volt, aki vele beszélt s furcsán nézett rá. Az volt az érzése, mintha a férfi hypnotizálná őt. Akkor is zsidbadást érzett. Magányosan él, társasága nincs. Nők érdeklík, Jászárokszálláson van, akinek udvarol. Nemi életet nem él, attól félt, hogy nemi betegséget szerez.”⁵⁴

Ez utóbbi kijelentés nem feltétlenül irracionális, tekintve a városokba tóduló, korábbi normaközegüktől elszakított férfiak igényeire reagáló, bár a rendszer által üldözött prostitúciós jelenségekre. Idősebb betegek kórtörténetében látszik, hogy a világháború előtt szerzett nemi baj főként a katonasággal kötődött össze; az ötvenes évektől azonban dektálható, hogy a betegségek előfordulása túllépett ezen a körön, más környezetben is megjelent.⁵⁵

⁵² OPNI 0161-007175 424. 1952. március 18.

⁵³ OPNI 0161-007175 424. 1952. november 3.

⁵⁴ OPNI 0161-007175 424. 1952. március 3.

⁵⁵ Erre lásd Buda Béla: Szexualitás ma Magyarországon. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Szerk. Oláh Tamás. Bp., 1986. 259–266.

„... a lényeggel nincs tisztában” – A megbicsaklott politikai felemelkedés történetei

A katonaság másik gyakori megjelenése – a felsőoktatással együtt – a társadalmi mobilitás kontextusában történik. Ezekon a helyeken szervezettségüknel, szigorúbb eljárásrendjüknel fogva nyíltabban mutatkoznak meg a pszichés problémák is. Nem véletlen, hogy az első tömeges neurózisfelmérést éppen a hadseregben végezték.⁵⁶

Egy kistarcsai földműves „kitűnt és tisztí iskolára küldték”. Noha nagyon örült, hogy „tiszt lesz és kötelességét teljesítheti”, a tanfolyamon nem várt bonyodalmak adódtak. „Az anyag nehéz volt, amit meg kellett tanulni, ő csak 3 elemi végzett, nem szokott hozzá a tanuláshoz. Különösen a térképpel volt baja, mert hiába mutatják neki, hogy merre van észak meg dél, ő mindig összezavarja. Esténként egy bajtársának mindig jól elmondja a leckét és másnap, amikor felelnie kell, nem tudja elismételni.” Fejfájás és gyomorpanaszok jelentkeztek, tüneteivel Pécsen és Budapesten is kezelték, ezután került idegosztályra. A vizsgálatok során kiderült, hogy „a tanult ideológiai anyagból ugyan tud valamit, azonban kifejezetten érezhető, hogy az anyagot csupán formailag sajátította el, de a lényeggel nincs tisztában.” Későbbi sorsáról tudható, hogy sosem lett tiszt, pszichés nehézségeit továbbra is testi betegségekké fordította. 1957-ben Borsod megyében volt beteghordozó, ekkor egy nőismerőse állítólag el akarta vetetni vele a lányát. Ez a „szerinte megoldhatatlan probléma” olyan súlyos pszichés panaszokat váltott ki belőle, hogy ismét pszichiátriára került.⁵⁷

Nem annyira a szellemi alkalmatlanság, inkább a szociális vákuum jelentkezett körnemoző tényezőként egy gyöngyössolymosi fiatalember esetében, aki cselédként vonult be katonai szolgálatra. 1942-ben hadifogságba esett, ahonnan csak 1947-ben szabadult; ezt „idegileg rosszul tűrte, hazavágyódott”. 1949-ben egyéves szakérettségét tett, majd felvették a budapesti közgazdasági egyetemre. Fülzúgásról, álmatlanságról és fulladásról panaszkodott, és arról, hogy bár „rengeteget tanult és nem bírta vele érvényesülni, mert elfelejti, amit megtanult”. Elmondta, hogy Gyöngyössolymoson maradt felesége (aki az üzemi konyhán dolgozott) és két gyermeke „nagyon hiányzik”.⁵⁸

Egy csúrogi születésű építész mérnök életében is hasonló motívumokat neveztek meg. Ő is a „fronton volt, a visszavonuláskor romlottak meg az idegei. Leszerelés után kezdett inni.” 1948-ig vidéken dolgozott, majd tanársegédi kinevezést kapott Budapesten. Felesége azonban vidéken maradt. „Lelkileg nagyon megterhelte a sok munka és némely igazságtalanság, ami érte. [...] Az utóbbi időben italfogyasztása eléri a napi négy liter bort. Idegesítette az iratok beszerzése és a feleség áthelyezése körüli sok bonyodalom.” Lipótmézón mindössze néhány napot töltött, kérte elbocsátását, „minthogy beteg társak rossz hatással vannak idegeire”.⁵⁹

⁵⁶ Oszváth Károly: Testi betegség képében jelentkező érzelmi feszültségek. In: *A neurosis változó arca*. Szerk. Buda Béla – Füredi János. Bp., 1989. 23–66.

⁵⁷ OPNI 0161-007280/2. 1951. május 15.

⁵⁸ OPNI 0161-007175 424. 1952. március 7.

⁵⁹ OPNI 0161-007280/2. 1950. május 2.

Még látványosabb a mobilitás gyorsasága a funkcionáriusok karrierjében. Hektikus cserélgetésüket a korabeli köznyelv káderforgóként⁶⁰ emlegette. Egy dunántúli megyeszékhely tanácsvezetőjét 1952 márciusában kezelték neuraszténiás tünetekkel. Apja vasúti főpályamester volt és súlyos alkoholista, aki „sok zavart okozott”. Pécsen jogot végzett, majd 1944-ben járásbíró lett, hogy aztán 1945-ben visszakérüljön szülőhelyére.

„1947-ben tanácselnök lett, munkája még mindig kora reggeltől késő estig terjedt. 1949-ig ez így ment. Ekkor megyei bírósági elnök lett. Tovább folyt a megfeszített munka. Szakmailag mindig nagyon lelkiismeretes, alapos volt. Rendkívül ingerlékenyé vált, szeme körül nyomásokat érzett, nyugtalanná vált az alvása. Két hónapig betegszabadságot kapott és kezelést neurasthenia diagnózissal. Családját eligazították, ő Kecskemétre került, a család Kaposváron maradt. Életkörülményei meglehetősen primitívek voltak, kosztja rossz volt. Hivatali szobájában lakott. Igen erősen ingerlékenyé vált, feledékeny lett – megjegyzőképesége nagymértékben csökkent.”

Januárban Székesfehérvárra helyezték át, ahol szintén rossz körülmények fogadták: ekkor már testileg is leromlott. A roboráló étrend mellett pihenést, kikapcsolódást javasoltak Lipótmezőn, ahonnan javultán távozott.⁶¹ Egy harminchárom éves tisztviselő belebetegedett áthelyezésének már a lehetőségébe is. „Munkáját az utóbbi időben nem tudta jól elvégezni. Ki akarták helyezni Dorogra, de nem tudta elvállalni, mert nagy fáradtságba került volna. Inkább szeretne meggyógyulni. Dorogon nem jutott volna rendes lakáshoz és tisztálkodási lehetőségekhez.”⁶² Mindkét eset megmutatja, hogy a kommunista párt még végrehajtó embereinek magánéletébe is kötelékeket szétziláló módon avatkozott be.

„Nem tudja, mi az a nagy bűn, amit a pártja ellen elkövetett.” – A politikum rátelepedése a pszichére

Csalódik az, aki a kórlapokban a kor ismert politikai frazeológiáját keresi: annak ellenére, hogy az állami terrorgépezet elviekben mindenkiben paranoid képzeteket kelthetne, ezek a minőségek viszonylag marginálisak. Egy alsóbb pártfunkcionárius lehet a kisszámú ellenpéldák egyike. A férfi egy agglomerációs község szabadságharcos szövetségének titkára volt. „Sokat sírt, szívét fájlalta. Azt mondta, hogy mindenki őt figyeli.” Behozatala előtt „másfél nappal ezelőtt azt hangoztatta, hogy őt támadás éri, valaki meg akarja támadni. Ellenségei vannak. Hozzátartozóit nem engedte el maga mellől, mert félt, hogy valami baj éri őket.” Elmondta, hogy miután kiképzőjük megvált a szervezettől, nem számolt el a töltényekről, ő pedig elmulasztotta ezt jelenteni a feletteseinek.

⁶⁰ Erre példa a legutóbbi szakirodalomból Káli Csaba: *Zala megye szovjetizálása. 1945–1950.* Bp., 2021. (Magyar vidék a 20. században 6) 306–318.

⁶¹ OPNI 0161-007175 424. 1952. március 22.

⁶² OPNI 0161-007175 424. 1952. február 4.

„Dühösnek érzem magam, nem voltam elég éber, elmulasztottam az éberséget, így a klerikális reakció uszályába kerültem. Nagyon nyugtalan voltam s még ráadásul a nyugtalanság miatt április 3-án elmulasztottam, hogy a felszabadulási ünnepre szabadságharcos gárdát küldjek. Bűnös vagyok, a reakció uszályába kerültem. Nyolcadikán lehet, hogy álmodtam, de úgy láttam, hogy sok ember, egész hadsereg jön felém, annyi ellenség volt, meg akartak ölni, mert elmulasztottam az éberséget. Nem baj, én legfeljebb meghalok, de az bánt, hogy van három családom, meg anyám meg feleségem is bántani akarják az én bűnöm miatt.”

A szegényes mozgású férfit elektrosokk-kezelésnek vetették alá, majd inzulint kapott. Tünetei négy hónap kezelés után csökkentek, megszűntek. Elmondta: „majdnem belezavarodott abba, hogy elmulasztotta az április 4-i ünnepségre való előkészületeket. Itt mondták neki, hogy büntetésből be fogják zárni. Úgy gondolja, hogy ez olyan szabatáznak felel meg. Most azonban már könnyebben érzi magát, szeretne hazamenni és dolgozni.”⁶³

A másik példát egy borsodi MÁV-munkás személye szolgáltatja, aki 1937-től fizikai munkás volt, de aztán irodára került, végül politikai főtitisz lett.

„Panaszai két évvel ezelőtt kezdődtek. Munkája fárasztó és sok volt. Úgy érezte, hogy nagyon kimerült. A barátai úgy vette észre, hogy ellenségei. Politikai munkája az volt, hogy a miskolci vonatfosztogatókat leleplezze. Evvel kapcsolatban úgy érezte, hogy mindenki az életére tör. Felesége is olyan furcsán viselkedett vele, hogy azt hitte, meg akarja mérgezni. Két hétig otthon volt, majd 1950-ben bekerült a debreceni idegklinikára. Itt négy hétig feküdt. Ópium cseppeket kapott és elektrosokkot. Mikor kijött a kórházból, még nem érezte magát egészen gyógyultnak, de azután fokozatosan javult.”

Visszatérése után pártiskolára küldték, ő azonban elégedetlen volt teljesítményével, mivel megélése szerint az „elektrosokktól a gondolkodása megromlott”. Az iskola után önálló munkára osztották be, ami nagy felelősséggel járt, keveset tudott pihenni. Körülményes elbeszélésében mostani betegségét a hat és fél hónapos pártiskolához kötötte, mely őt túlzottan megterhelte. Négynapos intézeti tartózkodása alatt romlott az állapota, az egyik éjszaka aggódva kereste fel az ügyeletes orvost.

„A nővért kiküldi. Ezután közli, hogy az alkalmazott gyógyszerek hatására nemi szerve napról napra kisebbedik, megy össze, elfogy. Felszólít, hogy öntsek már végre tiszta vizet a pohárba. [...] Nem tudja, mi az a nagy bűn, amit a pártja ellen elkövetett. Tekintettel a nagyfokú szorongásra, az üldöztetéses – önvádlatos téveszmékre, megfigyelésre azonnal zárt osztályra”.

---

⁶³ OPNI 0161-007280/2. 1951. április 9.

A zárt osztályon

„... több buta megjegyzés is zavarta. A betegek azt mesélik, hogy neki vérbaja van, hogy az insulin szobában szörnyű dolgok történnek a betegekkel, akik ott fekszenek, hogy egyiket a másik ágyába is belefektetik, s ettől mindenféle betegséget is lehet kapni. Neki nincsen vérbaja, soha nem is volt, sem neki, sem a családjának, meg lehet nézni az itteni vizsgálatok eredményeit. Bízok az orvosokban, de nem tudja, hogy valóban bízhat-e bennük. [...] Sok gondot okoz neki, hogy most itt kell lennie, mert tudja, milyen nagy szükség lenne rá. Azt is tudja, hogy a munkásosztálynak milyen sok ellensége van, ezek mindenre képesek.”

A paranoid skizofrénia diagnózist kapott férfi állapota a dr. Hajdú által elrendelt inzulin-kúra után javult. Közel három hónapos benntartózkodást követően távozott. További sorsáról azonban tudható, hogy a betegséggel később is küzdött. 1966-ban a miskolci kórházban ápolták.⁶⁴

Élettörténete és a korábban bemutatott sorsok is olyan fordulatokban bővelkedtek (túlhajszoaltság, kényszerű ideológiai azonosulás, deklasszálódás, identitástörés), amiket a társadalom többsége is megtapasztalt. Ahogy a segédápoló elmondta:

„Az ápolók véleménye szerint a bolondok sokszor igen józan gondolkodásúak, szeretnek politizálni, politikai véleményük igen érdekes és a jövőről való elképzelésük igen tisztánlátó. A kommunista rendszerről hangoztatott véleményük igen lesújtó. Kommunista bolond nincs, amiből azt a következtetést vonják le a betegek megfigyelői, hogy akit nem nyűgöznek le a különféle félelmek és gátlások és igazi véleményét meri nyilvánítani, ami a szabadok világában lehetetlen, az a szívében mind kommunista ellenes.”⁶⁵

A Szabad Európa Rádió archívumában megőrzött értékelés nyíltsága más valóságot mutat, mint amiről Sántha Kálmán ellen tanúskodva Lipótmező vezetői beszámoltak, de a segédápoló által megosztott tapasztalatok sok vonatkozásban egybecsengenek a betegek megéltével, még ha azokat a dokumentációban az orvosi nyelv szigorú formái között és szempontjai szerint rögzítették is. Noha a pszichiátriai kórlapok olyan források, amelyek a betegség állapotából mutatnak és értékelnek egy életutat, a tanulmányban bemutatott sorsokban számos olyan fordulat található, amelyet az államhatalom társadalommérnöki fellépése alakított. A montázsszerűen bemutatott esetek illusztrálhatják: a szovjetizálás végrehajtói nem passzív szereplők, életpályájukban – még ha elviekben kedvezményezetttek is – számos esetben regisztrálható törés és kényszer. Szenvedéstörténeteik felmutatásával azonban nem volt cél relativizálni a rendszer áldozatainak sorsát. Fontos

⁶⁴ OPNI 0161-007280/2. 1952. augusztus 27.

⁶⁵ A betegek viselkedése a budapesti Lipótmező Elmeógyógyintézetben. 1952. október 11. HU OSA 300-1-2-26501. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:1c936af6-0849-401e-86be-7984d9c9382d>. A letöltés ideje: 2021. december 6.)

azonban annak rögzítése, hogy még a leginkább elkötelezett – és privilegizált – vezetők-nél is előfordulhatott, hogy a szovjet voluntarizmus nemcsak gazdasági akadályokba vagy éppen társadalmi ellenállásba, hanem annál sokkal elemibb szintű korlátba: tulajdon testi és lelki teljesítőképességük határába ütközött.

CONTENTS

STUDIES

- István Tringli** *Hungarian Customary Law and Protestant Natural Law in Hungarian* 173
Zsófia Kádár *Churchmen on the Lower Table of the Hungarian Diet, 1608–1688* 203

REFLECTIONS OF THE PEASANT WORLD

- Gergely Krisztián Horváth** *The Execution of the Hungarian Abolition of Peasant Serfdom and its Historiographical Perceptions* 251
László Tompa *From Smallholders to Giant Estates. Contract Tenant Peasantry in the Counties of Veszprém, Sopron, Borsod and Bihar* 269
Gábor Csikós *”... more fools have to be produced for the state”. The Physiological Limits of Stalinist Social Engineering, 1952* 295
Éva Petrás *The Social Question in Changing Perspectives. The Agrarian Social Political Concept of Jenő Czettler* 315
Máté Gárdonyi *”The Countryside is our Playground”. Ecclesiastico-political Struggles, Catholic Social Organisation and the Problems of Provincial Hungary in the late Nineteenth Century* 327
-

E számunk szerzői

Csikós Gábor, tudományos munkatárs, BTK – NEB Vidéktörténeti Témacsoport ● Gárdonyi Máté, egyetemi oktató, tanszékvezető, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Hittudományi Kar, Közép- és Újkori Egyháztörténeti Tanszék ● Horváth Gergely Krisztián, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Vidéktörténeti osztály, kutatócsoport-vezető ● Kádár Zsófia, PhD, tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Universität Wien, Institut für Österreichische Geschichtsforschung ● Petrás Éva, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala ● Tompa László, segédlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára ● Tringli István, tudományos tanácsadó, BTK TTI, Középkori osztály, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erezsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

